

Key words: Olena Pchilka, "The Descendant and the Prsmary Form of the Vertep Drama", "Ukrainian Carols" (Volynian text), vertep drama, M. Sulyma, V. Shevchuk, archbishop Igor (Isichenko).

Семенюк Лариса Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, *ORCID iD*: 0000-0002-6619-9695; nediljalar@gmail.com

УДК 929 (477) (Олена Пчілка)

Галина Александрова

Постать Миколи Стороженка в рецепції Олени Пчілки

У статті йдеться про рецепцію Оленою Пчілкою особи і діяльності Миколи Ілліча Стороженка (1836–1906) – відомого літературознавця, професора, завідувача кафедри всесвітньої літератури Московського університету, родом із Полтавщини. Олена Пчілка є автором нарисів про нього (1902) та розлогого некрологу (1906), що надруковані в журналі «Киевская старина». Увага звертається насамперед на біографічний вимір спогадів Олени Пчілки про Миколу Стороженка, у яких виразно простежується пошанівок до земляка-літературознавця, який досяг успіху за межами батьківщини. Уперше вводиться в науковий обіг лист Миколи Стороженка до Олени Пчілки. Акцентується не лише літературознавчий, а й громадсько-культурницький контекст діяльності Миколи Стороженка. Безумовна повага до наукової праці в мемуарах поєднується із зазначенням його заслуг для рідного краю.

Ключові слова: Олена Пчілка, Микола Стороженко, рецепція, нарис, спогади, мемуари, некролог.

Коло знайомих Олени Пчілки досить широке. За життя їй випало спілкуватися з різними творчими особистостями, і ці зв'язки здебільшого висвітлені науковцями. Талановита поетеса, прозаїк, драматург, фольклористка, педагог, видавець, редактор, науковець, вона, окрім цього, є автором низки спогадів про видатних особистостей. Велике місце у її доробку належить спогадам про рідних (про батьків, брата М. Драгоманова, чоловіка П. Косача, доньку Лесю Українку та ін. членів родини), які важливі насамперед тим, що в них «чи не вперше об'єднано фрагменти генеалогічних,

біографічних, джерелознавчих, архівних матеріалів довкола вивчення родинної історії Драгоманових-Косачів» [3, с. 111]. Ю. Хорунжий зазначав: «Дуже жваво написано Оленою Пчілкою мемуари-спогади, тут далася взнаки суто жіноча риса – систематизація і спостережливість у веденні щоденних записів. Таким чином з'явилися спогади про Михайла Старицького («Киевская старина», 1904), Марка Кропивницького (1910), Миколу Лисенка (видавництво «Час», 1914) і, на прохання Михайла Грушевського, про Михайла Драгоманова (журнал «Україна», 1926) [24].

Окремі епізоди мемуарів Олени Пчілки згадували у своїх працях Л. Дрофань [5], Ю. Хорунжий [24] та ін. Спогади цієї письменниці про М. Старицького, М. Драгоманова, Лесю Українку, І. Франка докладно розглянула Т. Данилюк-Терещук [3], про М. Драгоманова – Н. Лисенко та Р. Ковальов [8]. Її нариси в журналі «Киевская старина» Л. Дрофань називає науковими розвідками [5, с. 52]. Але досі належним чином не поціновувалися публікації письменниці про відому свого часу особистість – літературознавця Миколу Ілліча Стороженка, завідувача кафедри всесвітньої літератури Московського університету. Може, тому, що сама Олена Пчілка писала, що є автором «споминів про трьох видатних діячів нашого українського життя» [17, с. 5], ще одні спогади – про М. Стороженка – лишилися поза увагою літературознавців. Ці мемуари важливі тим, що проливають світло на життя й діяльність обох постатей, на їхню культурницьку діяльність на Полтавщині, яка була рідною землею для обох – і для Олени Пчілки, і для Миколи Стороженка. У цих текстах, як і в інших своїх мемуарах, письменниця, «хоч і намагалась говорити якнайменше про себе, а все ж подала багато дечого з власного життя» [17, с. 5].

Актуальність обраної теми зумовлена відсутністю ґрунтовного дослідження спогадів Олени Пчілки, які дають змогу відтворити біографію і діяльність Миколи Стороженка, зокрема сторінки його життя на Полтавщині, та, з другого боку, висвітлити творчу біографію Олени Пчілки у зв'язках з її сучасниками, які відіграли роль у її особистому і творчому житті.

Мета статті – розширити біографічні відомості про письменницю на основі її спогадів про Миколу Стороженка, дослідити особливості мемуарних творів Олени Пчілки, означити їх специфіку та характерні особливості,

Н. Любовець поділяє мемуари на два види: мемуари-автобіографії та мемуари – «сучасні історії» [9, с. 135]. Мемуари Олени Пчілки про Миколу Стороженка – це другий вид з певними модифікаціями. Їх своєрідність спричинена установкою на читача: спогадами про конкретні факти (знайомство, святкування ювілею) у першому випадку, і поминанням після смерті, підсумком усієї діяльності особи – у некролозі.

В останні роки Миколу Стороженка навіть в українських довідкових виданнях називають, за інерцією, лише російським літературознавцем [22, с. 981–982]. Означилася й інша тенденція – вважати його лише українським ученим [23, с. 291], українським істориком літератури [18]. Його згадують нечасто, переважно лише у зв'язку з ювілеями [2], [4]. Цей видатний українець із того ряду, що й Богданович, Наріжний, Гоголь, Щепкін, Гребінка, Маркевич, серед постатей, якими пишається російська наука, освіта й культура. Він один із тих, хто досягли успіху, відірвавшись від рідної землі, по суті, ще одна втрачена сила для рідного народу....

Микола Ілліч Стороженко (1836–1906) – нащадок славного козацького, а далі – дворянського роду [9], [18], із якого походили письменник Олекса Стороженко (1806–1874), історики Андрій Якович Стороженко (1790–1858), Андрій Володимирович Стороженко (1857–1926), Микола Володимирович Стороженко (1862–1942), музикознавець і фольклорист Дмитро Ревуцький (1881–1941) та композитор Левко Ревуцький (1889–1977), народився в селі Іржавець Прилуцького повіту тодішньої Чернігівської губернії (тепер Полтавщина), із десятирічного віку жив у селі Мармизівка Лохвицького повіту. Після закінчення зі срібною медаллю 1-ї Київської гімназії (1854) за порадою батькового друга, видатного славіста, професора О. Бодянського, який був родом із містечка Варви (недалеко від Мармизівки), вступив на історико-філологічний факультет Московського університету. Спершу свої наукові інтереси М. Стороженко під впливом О. Бодянського пов'язував зі славістикою, але згодом його захоплює постать Шекспіра, і він присвячує життя вивченню творчості великого драматурга. Виникнення російського шекспірознавства пов'язують саме з іменем М. Стороженка. Більше тридцяти років Микола Стороженко був доцентом, професором, завідувачем кафедри всесвітньої літератури в Московському університеті. Із 1893 року – головний бібліотекар

Румянцевського музею. Один із найпопулярніших людей у Москві [6, с. 712], він умів гуртувати навколо себе творчу інтелігенцію, зокрема й земляків-українців.

З Оленою Пчілкою доля звела Миколу Стороженка кілька разів, очно і заочно. Насамперед обоє вони були авторами журналу «Киевская старина». М. Стороженко зрадів пропозиції співпрацювати з цим часописом і писав, що «готов сделать все возможное для литературы и старины народа, кровную связь с которым я недавно ощутил весьма живо» [4]. Зокрема, Н. Пазюра нещодавно опублікувала лист В. Горленка до О. Левицького про участь М. Стороженка у фінансовій підтримці часопису [14, с. 174]. У журналі вчений друкував свої шевченкознавчі розвідки, побудовані переважно на матеріалах петербурзьких архівів. Після Шекспіра друге місце у науковій спадщині М. Стороженка належить, Тарасові Шевченку – в історії літератури, за його словами, його цікавили переважно ті особистості, які розсівали навколо себе найбільше «світла, тепла і добра» [16, с. 256].

Не останню роль у сприйнятті Оленою Пчілкою постаті Миколи Стороженка, мабуть, зіграв елемент земляцтва, бо ж було в неї «прещедро вроджене чуття української спільноти» [1, с. 9]. 1902 р. у ч. 2 журналу «Киевская старина» вона друкує нарис «Николай Ильич Стороженко – на родине», ніби підсумовуючи численні статті, що з'явилися до 30-річного ювілею діяльності вченого. Адже з нагоди поважної річниці праці професора на науковій ниві вийшов збірник праць М. Стороженка «Опыты изучения Шекспира» (1902 р.), його вибрані праці «Из области литературы: статьи, лекции, речи, рецензии» (1902), учні і шанувальники видали присвячений ученому збірник «Под знаменем науки» (1902), у якому був вміщений нарис наукової і громадської діяльності та бібліографічний покажчик його праць. Окрім того, і журнал «Киевская старина» до ювілею діяльності вченого теж писав про цінне співробітництво з М. Стороженком, про опрацювання ним «місцевих» історико-літературних тем, до яких він «виявив інтерес ще в молодості і зберігав його до цих пір» [12]. Але Олена Пчілка вважала, що характеристика професорської і літературної діяльності Миколи Стороженка була б неповною без зазначення його заслуг для рідного краю і звернула увагу на діяльність М. Стороженка, здавалось би, досить локальну, спрямовану, за її словами, «на благо рідного куточка» [15, с. 168], водночас називаючи

її видатною, такою, що заслуговує на те, щоб і про неї згадати в урочисту ювілейну річницю діяльності Миколи Ілліча. Адже те, яким був відомий учений у стосунках із земляками – це маловідома, або й невідома сторінка його життя, оскільки, як влучно зазначає Олена Пчілка, він мав рідкісну здатність чинити так, щоб «ліва рука не знала про те, що дає права» [15, с. 168], тому довідатися про Стороженкові добрі справи можна лише на його батьківщині.

Олена Пчілка згадує про давню зустріч і, власне, знайомство з Миколою Іллічем, яке, за її словами, досить повно характеризує його як людину. 1881 року вона поверталась із Петербурга через Москву і вирішила познайомитись із земляком, ім'я якого, як професора і письменника, було вже дуже відоме. Вона не мала до М. Стороженка жодних справ і приїхала в його квартиру на Арбаті просто як найближча полтавська землячка. Хвилювалася, чи варто турбувати його зненацька, без попередження, без рекомендаційного листа. Але професор, хоч і працював у кабінеті, одразу вийшов до неї. Через кілька хвилин боязнь минула, і гостя вже відчувала, ніби давно знайома з господарем, така проста, привітна, і щира була римова з ним. Це ніби підтверджувало характеристику, яку давали йому інші сучасники: Стороженко «...є незмінним помічником і керівником молодих учених і письменників-початківців і завжди готовий витратити свій час на всьлякы вказівки і клопоти заради того, хто їх потребує» [6, с. 712]. Професор розпитував про Київ, про Полтавщину, про українські літературні новини. Ця єдина, але пам'ятна зустріч, сердечна, земляцька розмова довгі роки зберігалася в її душі. Олена Пчілка наголошувала на особливій чарівності надзвичайно симпатичної натури Миколи Ілліча. Для цього нарис, як і для інших спогадів письменниці, характерно те, що вони «набувають сповідального характеру й зберігають найменші, але такі важливі деталі взаємин» [3, с. 81].

Важливим джерелом для вивчення стосунків між Оленою Пчілкою і Миколою Стороженком є лист останнього з Москви, якого він написав, очевидно, після зустрічі в Лохвиці (точно встановити час написання листа не видається можливим, дати на ньому немає). Оскільки лист не друкувався, наведемо його повністю (зберігаємо мову оригіналу і правопис):

Глубокоуважаемая Ольга Петровна!

Напишите Вашему знакомому чтобы он послал свою пьесу по следующему адресу: Москва. Тверская, Черкассовский переулок, в

дом Московского Генерал-Губернатора Его превосходительству Ивану Максимовичу Кондратьеву. – Кондратьев – секретарь Общества рус. драм. писателей и оперных композиторов, которое ежегодно устраивает конкурс на Грибоедовскую премию. Я не помню в точности условия конкурса, но знаю, что представляемые на конкурс драмы должны быть оригинальными и не менее трех актов. – Для разбора пьес представленных на конкурс ежегодно выбирается общество трех судей в обществе (я сам был судьей три года). Время представления пьесы на конкурс, если не ошибаюсь, май-июль, во всяком случае, теперь не поздно, а результаты конкурса объявляются в январе на годичном собрании общества. Встреча с вами двадцать лет тому назад в счастливую эпоху моей жизни и во мне оставила самые светлые воспоминания. Буду очень рад возобновить наше знакомство, и если буду значит, когда Вы будете и Г. П. нарочно приеду в Лохвицу. Будьте здоровы!

Вам душевно преданный Н. Стороженко [20].

(Знайомий – ймовірно, М. П. Старицький; Грибоедовська премія – премія за кращу п'єсу, яка вручалася в Росії щорічно з 1883 по 1917 роки; Г. П. – ймовірно Григорій Петрович Карташевський – повітовий окружний суддя в Лохвиці початку ХХ ст. – Г. А.).

Наступна зустріч двох діячів відбулася тоді, коли Олена Пчілка була вже не «скромною землячкою» московського професора, а відомою письменницею і громадською діячкою, аж через 20 років, на батьківщині Миколи Стороженка, у Лохвиці, на великих урочистостях. Сюди в липні 1902 року Олена Пчілка з братом Михайлом Драгомановим, приїхали з Гадяча, де проводили літо, на відкриття Народного дому. Письменницю вразив виступ М. Стороженка. Шевченківська тема не була для неї новою чи цікавою, бо їй доводилось заслуховувати на літературних вечорах дуже багато рефератів про Кобзаря. Але невдовзі вона переконалася, що М. Стороженко може бути таким само блискучим лектором, як і співрозмовником, незважаючи на традиційну тему. «Микола Ілліч, – згадує вона, – вніс у своє читання скільки цікавого матеріалу, так цілісно згрупував біографічні дані про поета і літературні факти його часу, що реферат представив великий інтерес не тільки для не ознайомих із предметом (а під час відкриття народного дому саме на таку публіку і була спрямованість), а й для інших слухачів. Читання Стороженка було гарним і суто зовні: цілком простий виклад

і якийсь особливо задушевний тон, – здавалось, у самій дикції лектора було щось рідкісно симпатичне, те, що схиляє до сприйняття» [15, с. 171]. Тому публіка із захопленням сприйняла його виступ. Також Олена Пчілка звернула увагу на чудову, органічно українську, суто полтавську вимову, Миколи Ілліча, полтавця з діда-прадіда, яку не зіпсували довгі роки проживання в Москві.

Наступний фрагмент сприйняття особи Миколи Стороженка – розмова в антракті вистави. «Микола Ілліч вказав мені на свою дочку, сказавши: „Вона дуже любить вірші Вашої дочки, з таким задоволенням читає їх! “ Слідом за цим він підкликав молоду дівчину і сказав: „Ось познайомся, – це мати Лесі Українки“» [15, с. 173]. У цих спогадах Олени Пчілки відчувається і безсумнівна гордість за свою доньку, творчість якої була відома московському вченому, і похвала М. Стороженкові, який, попри високу посаду і постійну зайнятість, тривале перебування в чужому середовищі, продовжував стежити за розвитком української літератури, не забував про рідний народ і його культуру. Олена Пчілка зауважила професійні якості Стороженка-літературознавця, його повсякчасну перейнятність науковими задумами: «Микола Ілліч весь у свої літературних працях – і так охоче, водночас так цікаво говорить про них!» [15, с. 173].

На вечері було виголошено кілька промов на честь М.І. Стороженка. За спостереженнями Олени Пчілки, безумовна повага до його наукової праці поєднувалася в них із зазначенням його заслуг для рідного краю. Саме в Лохвиці почалися ювілейні заходи з нагоди 30-річчя науково-педагогічної діяльності М. Стороженка. О. Пчілка наголошує, що поздоровлення земляків вирізнялися особливою теплотою: промовці не лише перераховували заслуги вченого, професора, а й говорили про нього як про громадського діяча, який бере участь у долі рідного краю. Олена Пчілка з приємністю наголошує факт, що перші ювілейні привітання на честь Миколи Стороженка пролунали не в столиці, а в рідному куточку, від найближчих земляків і товаришів по громадській діяльності. Це, за її спостереженнями, природно, але трапляється вкрай рідко. Мабуть, ці святкування нагадали їй урочистості, нагоди 25-ліття її літературної діяльності, які відбулися 1901 році в Київському літературно-артистичному товаристві.

Ще одна зустріч з Миколою Стороженком відбулася наступного дня в Земській управі, куди він зайшов із донькою, щоб

купити книжок перед від'їздом із Лохвиці в Мармизівку. Пам'ять Олени Пчілки «малює» і портретні деталі: «...уважно нахилену голову Стороженка і любовно-уважно спрямований погляд на полиці з... гончарними виробами лохвицьких майстрів» [15, с. 173].

Із повагою і захопленням мемуаристка пише про скромність професора: «Він є для близьких земляків не тією «знаменитістю», про яку «пишуть у газетах», на яку дивляться, як на блискучу, але далеку зірку» [15, с. 176]. Олені Пчілці розповіли, що Микола Ілліч багато разів виступав з читаннями в Лохвиці на літературних вечорах, збір від яких ішов на благодійність. А ці читання завжди притягували багато публіки, оскільки М. Стороженко завжди вибирав цікаву тему чи читав кращі зразки української чи російської белетристики.

Окрім цього, він брав активну участь у громадських справах рідного повіту, у земському самоврядуванні, у суді і сільському господарському товаристві, працював гласним, мировим суддею і почесним членом лохвицького товариства сільських господарів. Олена Пчілка цитує слова Г. П. Карташевського, який наголошував на тому, що громадська діяльність М. Стороженка характеризується «високою гуманністю, ніжною чуйністю до чужих потреб і... незвичайною цілісністю душі» [15, с. 176], яка особливо властива Миколі Іллічу.

Незважаючи на епізодичний характер проживання Миколи Стороженка на Лохвиччині (пребував тут лише під час канікул, а тому не мав змоги брати участі у земських та інших зібраннях), він цікавився справами, листувався і мав великий вплив на перебіг громадської діяльності на батьківщині. Тому з повним правом авторка мемуарів стверджує: «...усі кращі починання в повіті здійснювалися за участі і сприяння Миколи Ілліча» [15, с. 177].

Але особливо Олена Пчілка відзначає великі заслуги Миколи Ілліча в народній освіті. Зокрема, він організував у Лохвиці громадську бібліотеку, яку поповнював книжками, і до якої, завдяки його клопотанням, надсилали книжки книговидавець, меценат К. Солдатенков, професор М. Ковалевський та ін. У своєму родовому маєтку, в селі Мармизівка, Микола Стороженко побудував власним коштом народну школу. На посаді мирового судді М. Стороженко так само демонстрував властиву йому сердечність і гуманність і показував, що для нього важлива не лише діяльність ученого і літератора. Особливого значення Олена Пчілка надає свідченням

Г. П. Карташевського, який був членом суду і приятелював із Миколою Іллічем.

Олена Пчілка схвалює і спроби М. Стороженка поліпшити медичне обслуговування на батьківщині: у Мармизівку він не раз привозив лікарів для селян, іноді сам давав їм загальновідомі ліки і навіть власноручно робив перев'язки. Він так старанно допомагав хворим, що дехто сприймав його за лікаря. Цей факт викликав особливу похвалу Олени Пчілки: «Ось чим може бути і кабінетний письменник, – якщо забажає!» [15, с. 177], – захоплено вигукує вона.

Авторка зазначає, що її «замітка» присвячена Миколі Стороженку, але тлом її є і народний дім, і склади для народу, і сільське господарське товариство з громадською бібліотекою, і артілі [15, с. 178]. У сюжеті її мемуарів беруть участь і другорядні персонажі: член суду Г. Карташевський, актори трупи М.Кропивницького, зокрема О.Русинова, голова Лохвицької управи О. М. Ходолей, предводитель повітового дворянства В. Русинов.

Із усіх цих епізодів авторка мемуарів висновує, що любов до рідного краю не була для Миколи Ілліча не абстрактною ідеєю: він любить свій рідний куточок справжньою любов'ю, любить простий народ, турбується про його потреби, уміє доступно спілкуватися із земляками на теми, які їх цікавлять. І найосновніше – усе це робить без зайвого галасу і уваги до своєї особи. Але там, на місці, усі це знають і цінують: не лише місцева інтелігенція, а й прості люди. Олена Пчілка протиставляє такому ставленню поведінку інших земляків-українців, які назавжди тікають із рідної землі, або ж ведуть звичайне «дачне життя» і зачиняють двері, «щоб дрібна проза навколишнього життя „повітового мурашника“ не заважала кабінетній праці» [15, с. 177].

Щоправда, Олена Пчілка зауважує: батьківщина М. Стороженка не зовсім звичайна: лохвицьке земство відоме своїм передовим напрямом, інтенсивною діяльністю. Але були в його історії і тяжкі сторінки, і в такі моменти багато важила підтримка авторитетних людей, які є своєї «сіллю землі», їхнє співчуття і робота. Саме так співпрацював М.Стороженко з кращими силами своєї батьківщини. Тому до відзначення в Москві 30-річчя його діяльності земляки надіслали ювілейний адрес і встановили його портрет у лохвицькій народній бібліотеці.

Пафосні привітання Олени Пчілки сповнені вірою в те, що професор свою багатогранною діяльністю подавав приклад іншим служінню рідній землі: «Чолом тобі, наш славний, щирий земляче» [15, с. 179], – завершує вона рідною мовою.

Героями нарису-спогаду Олени Пчілки, отже, є не лише М. Стороженко, а й середовище, у якому він перебував, доба, частиною якої він був. Фактично, основою написання для тексту стали дві зустрічі з ним – у Москві 1881 року і в Лохвиці 1902 року і враження письменниці від розмов з М. Стороженком та його знайомими. У спогаді Олени Пчілки є і психологічні спостереження характеру головного героя, описано події, у яких вони обоє брали участь, є яскраві епізодичні персонажі. Це творчий портрет ученого і громадського діяча. Недаремно Г. Павловський назвав нарис Олени Пчілки «прекрасним» [13, с. 195].

А через чотири роки Олена Пчілка напише в «Киевской старине» некролог на Миколу Ілліча Стороженка, осмислюючи його життєвий шлях, сумуючи з приводу того, що ще одна велика сила зійшла в могилу. У попередньому числі журналу був уміщений традиційний, офіційний некролог, «земляцьке скорботне слово» [16, с. 231]. «Киевская старина» вважала себе зв'язаним духовно з покійним [11, с. 13], адже саме тут були надруковані більшість його шевченкознавчих праць, тому редакція зазначала: «Ми втратили в ньому не лише велику вчену силу... ми позбулися одного з найбільших представників захисту наших українських культурно-громадських завдань» [11, с. 13]. Олена Пчілка поставила перед собою ширше завдання: «...дати більш докладний огляд життя його і літературної діяльності» [16, с. 231], отже, некролог тут постає своєю формою літературного портрета [7]. Для авторки така форма подачі матеріалу не лише данина шани померлому, а й можливість зібрати воєдино відгуки та спогади про цю людину. Письменниці довелося не лише бачити Миколу Стороженка, а й спілкуватися з ученим, спостерігати за ним у різних ситуаціях. Вона не перераховує біографічних фактів, які ввійшли в численні некрологи в імперській пресі, пригадує лише найосновніші події його життя. Із них найперша і найосновніша – це місце його народження, що мало, на думку Олени Пчілки особливе значення, оскільки дитинство, проведене на Полтавщині, у старому дворянському гнізді, залишило найглибші враження, які сформували духовний склад цієї

людини і незримо назавжди пов'язали його з рідним краєм. В Україні він здобув гімназійну освіту, і «лише університетська наука відірвала його від рідного краю» [16, с. 231]. Цей факт мав вирішальний вплив на всю подальшу долю Миколи Стороженка і на його стосунки з батьківщиною. Безумовно, московський студент мав можливість слухати найвидатніших науковців – Т. Грановського, Ф. Буслаєва, П. Кудрявцева та ін., але водночас Олена Пчілка з гіркотою констатує: Москва відірвала Миколу Стороженка від України, від кола її літературних інтересів, від ідей українофільської інтелігенції. Як багато могло значити для нього спілкування з прихильниками національної української ідеї, авторка некролога бачить у тому, що перші наукові інтереси юного філолога підтримали М. Максимович і О. Бодяньський – українці, які працювали в Московському університеті. Олена Пчілка докладно зупиняється на першій праці М. Стороженка – розлогії рецензії на «Малорусский литературный сборник», виданий Д. Мордовцевим 1859 р. у Саратові (надрукована в журналі «Отечественные записки», 1859), зазначає, що автор рецензії ставився із симпатією до новин української літератури. Але водночас він вимогливий до Д. Мордовцева і дорікав тому за незрозуміле висловлення про самостійність української мови, не схвалював слабких творів самого упорядника збірника. Важливими, на думку авторки некролога, були і наукові порівняння Миколи Стороженка мотивів українських казок і давньо-північного епосу, у яких «видно послідовника школи Бодяньського і Максимовича» [16, с. 235]. На основі цієї рецензії Олена Пчілка робить прогноз: яким би «корисним керівником української літератури» [16, с. 236] міг би бути М. Стороженко з його знаннями, критичним талантом і чуттям, з його любов'ю до рідного слова, симпатією до його діячів. Але надалі інтерес до української літератури в нього пригаснув. Причин цьому Олена Пчілка називає кілька. Із 1861 року ситуація в суспільстві змінилася: припинилося видання журналу «Основа», почалося гоніння на все українське, і «...потягнулися довгі роки підневільного мовчання» [16, с. 236]. У М. Стороженка в цій ситуації переважили інші літературні інтереси, прагнення здобути наукову кар'єру. Наполегливо він працює як шекспірознавець і досягає в цій царині неабияких успіхів. Олена Пчілка акцентує на цій ділянці його праці, адже дослідження Шекспіра в М. Стороженка охопили не лише докладне вивчення творів геніального драматурга у зв'язку з його

біографією, а й студіювання творів його попередників, вивчення епохи, з якої вони вийшли та яка спричинила характер їхньої творчості, аналіз шекспірознавчої літератури. Олена Пчілка виявляє глибоке розуміння того нелегкого шляху, яким пройшов М. Стороженко як дослідник: двічі він працював в Англії, а це – робота з друкованими і рукописними джерелами (літературні твори, історичні хроніки, листування, критичні відгуки та ін.). Завдяки такому докладному вивченню шекспірівська доба постає в дослідженнях М. Стороженка «...живою, такою, що говорить не лише академічною, а й... інтимною мовою, причому кожна незначна дрібниця, слово якоїсь сторонньої особи дає важливий штрих в особливій яскравій картині» [16, с. 237]. Авторка некролога звертає увагу читача на те, що всі архаїчні і новітні джерела потрібно було всебічно висвітлити, бути обережним у висновках і мати, окрім усього, художнє, поетичне чуття. У цих дослідженнях виявився тонкий, аналітичний розум М. Стороженка, його вміння розібратися серед суперечливих думок, аналізувати цілі критичні течії і робити свої висновки. Авторка докладно характеризує зразкові, за її словами, шекспірознавчі дослідження вченого, оскільки його праці захоплюють «...своїм інтересом, струнким зображенням... складного предмета, зрозумілістю висвітлення і красою викладу» [16, с. 238], цитує багато уривків його праць і творів Шекспіра, які наводить М. Стороженко в них. Усе це робиться для того, щоб хоча б у стислому вигляді звернути увагу читача на величезні заслуги вченого, оскільки його праці в Україні були майже невідомі, а величезні за обсягом літературно-критичні дослідження, за її словами, «тепер узагалі „не в фаворі“» [16, с. 238]. Особливу увагу вона звертає на те, як М. Стороженко у своїх дослідженнях вміло поєднує факти біографії Шекспіра з його творчістю, що відобразилось у сонетах, мотиви яких пізніше ввійшли в його драми; помічає вміння вченого виокремлювати спільний настрій, притаманній кожній п'єсі великого драматурга.

До світлого почуття гордості за земляка, працю якого пошанували в європейських наукових колах, до слів Олени Пчілки додається гіркота: «...не українським письменником був цей високо пошанований автор... Не українську літературу, не рідну мову збагатив він своїми творами» [16, с. 251]. Але вона не дорікає цим ученому, який щойно відійшов у вічність. Олена Пчілка переконана, що в тому, що праці М. Стороженка, О. Бодяньського, М. Максимовича

не були написані по-українськи, винні не вони, а історичні обставини: і в його вчителів, і в нього «не було ні літературної мови української, ні місця, ні аудиторії» [16, с. 251]. Проте вона вірить у те, що часи змінюються і кращі бажані зміни вже настали.

Олена Пчілка також докладно аналізує шевченкознавчі праці Миколи Стороженка, у яких дана «...хоч і стиснута, але прекрасно написана біографія Шевченка» [16, с. 252], а також так натхненно схарактеризовано його творчість, що авторка наводить майже всю його статтю, таким чином демонструючи свою прихильність до поглядів науковця.

Акцентуючи на літературознавчій діяльності М. Стороженка, Олена Пчілка пише про нього і як про викладача та громадського діяча. Вона приєднується до численних учнів Миколи Ілліча, спогади яких (зокрема, надруковані в «Русских ведомостях»), перейняті глибокою повагою про професора як про друга молоді. У манері його мовлення, у загальному тоні спілкування з аудиторією була помітна висока делікатність духу, яка випливала з істинної гуманності, що споріднює між собою людей різного віку і стану. Видатний учений, зразковий професор, Микола Ілліч був прекрасним науковим керівником, але він насамперед навчав великій і вічній науці – бути людиною і любити людину. Авторка некролога зауважує два крила діяльності науковця: Московський університет і рідний край, називає це зразком поєднання діяльності вченого і громадського діяча. Віддаючи свою працю і душу університету, М. Стороженко знаходив час і сили для рідного краю. Олена Пчілка апелює до своєї «замітки» [16, с. 255] трирічної давності в «Киевской старине» і нагадує про основну роботу діяча для лохвиччан. Не афішуючи свою діяльність, він не був дачником, який лише сидів у своєму кабінеті (літні вакації професор проводив у своєму маєтку в Мармизівці). Така діяльність була близька письменниці: так само гадяцька «Просвіта» з допомогою Олени Пчілки відкрила школу для неграмотних дорослих, книгарню, бібліотеку. Тому письменниця «цінувала кожного, хто вкладав в просвітницьку роботу частку свого серця» [5, 181].

Ще раз Олена Пчілка наголошує на особливому вмінні спілкуватися, притаманному М. Стороженку: він умів цікаво говорити, анітрохи не тиснучи на співрозмовника – хто б він не був – своєю вченістю, розмовляв надзвичайно просто і з якоюсь ласкавою задушевністю, «чаруючою» манерою. Свої високі внутрішні якості

професор зберіг до останніх днів. Про ці ж риси вченого згадували і автори некрологів, серед яких Олена Пчілка називає О. Туган-Барановську, яка добре знала його по Лохвицькому повіту.

Водночас Олена Пчілка не перебільшує і не переоцінює заслуг покійного, вона не називає його «борцем за українську національну справу чи українським діячем», це, на її думку, було б неправильно; він був швидше «апостол науки, гуманності і свободи» [16, с. 256]; ці якості він поширював у своїх творах, у лекціях, у спілкуванні. Учений не був створений для боротьби, для війни. Але Україна з повним правом може пишатися Миколою Стороженком, вважає Олена Пчілка, оскільки дала йому велику силу інтелекту й таланту та властивості душі й серця: його м'якість, делікатність і щирість – риси справжньої української натури. Ці ознаки особливо зосереджуються у видатних представниках національного типу, яким, переконана Олена Пчілка, можна назвати М. Стороженка. Така оцінка з її вуст не є не просто даниною пам'яті цьому діячеві в некролозі, який передбачає поцінування насамперед позитивних якостей покійного. Відомо, що Олена Пчілка повсякчас була «рішуча й безкомпромісна, тим, хто водночас служив українській і російській справі, вона просто не вірила» [21, с. 88], Її слова про М. Стороженка ще раз нагадують про те, що вона «поважала думки та чесні переконання інших» [21, с. 92]. Зі сторінок спогадів перед читачами постає особистість, у якій продовжилися традиції славного роду Стороженків: наукове обдаровання, організаторсько-просвітницькі здібності, педагогічний талант і людська мудрість. Життєві дороги Олени Пчілки та Миколи Стороженка перехрещувалися лише двічі, але кожна зустріч переростала в незабутній епізод, тому авторка мемуарів згадує зовнішність, риси вдачі й особисті якості, родинні зв'язки, сферу діяльності, сходинки кар'єри, наукові праці вченого з метою максимально повно відтворити його образ.

Отже, спогади О. Пчілки про Стороженка сповнені почуттям пошани до світлої людини і гіркоти з приводу того, що він віддавав сили переважно російській науці. Ці мемуари є важливою частиною спадщини Олени Пчілки початку ХХ ст., що містять цінні дані не лише про факти життя Миколи Стороженка, а й про важливі епізоди й подробиці з життя Олени Пчілки, її оточення, коло спілкування, симпатії, погляди і людські якості. Суб'єктивні, як, зрештою, усі твори такого жанру, ці тексти характеризують особу мемуариста, світогляд і

роль у подіях, про які вона згадує. Рецепція Оленою Пчілкою постаті Миколи Стороженка важлива для розуміння культурно-громадського життя України початку ХХ ст.: перед читачем постають епізоди перебування Миколи Стороженка і в московському помешканні, і в провінційному містечку та родовому маєтку в селі. Мемуарні тексти Олени Пчілки про Миколу Стороженка стосуються видатної постаті, відтворюють важливі епізоди його життя, пропущені через сприйняття іншої видатної особистості.

Література

1. Аврахов Г. Штрихи до політичного портрета Олени Пчілки: без ретуш та помстливих розправ. Олена Пчілка і Волинь: матеріали наук.-практ. конф. 29–30 черв. 1999 р.: наук. зб. Луцьк, 1999. С. 6–10.
2. Александрова Г. А. Постать Миколи Стороженка в літературознавчій науці кінця ХІХ – початку ХХ ст. (до 180-річчя вченого). Філологічні семінари. Київ. Вип. 20. С. 165–173.
3. Данилюк-Терещук Т. «Вам живеє слово сказать хотіла б я на спомин чулий»: спогади Олени Пчілки. Волинь філологічна: текст і контекст: зб. наук. пр. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2018. Вип 26: Леся Українка і персоналії епохи. С. 79–90.
4. До 180-ї річниці з дня народження літературознавця Миколи Ілліча Стороженка. – [Електронний ресурс]. URL: http://cdiak.archives.gov.ua/v_180_narodzhennia_Mykoly_Storzhenka.php. 7.
5. Дрофань Л. Берегиня: художньо-докум. вид. Київ: Молодь, 2004. 206 с.
6. Иванов Ив. Стороженко, Николай Ильич. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XXXIa (1901): Статика – Судостроительство; доп. т. Па (1907): Пруссия – Фома. Россия. С. 712.
7. Картаусова Н. В. Некролог как своеобразная форма литературного портрета. Ценности и смыслы. 2010. № 6 (9). С. 90–100.
8. Лисенко Н. В., Ковальов Р. Д. Михайло Драгоманов у рецепціях Олени Пчілки. Молодий вчений. 2017. № 6.1 (46.1). С. 33–36.
9. Любовець Н. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. Українська біографістика: зб. наук. пр. Київ: [б. в.], 2010. Вип. 7. С. 135–148.
10. Модзалевский В. Л. Стороженки. Малороссийский родословник. Т. I–IV. Киев, 1914. Т. IV: П–С. С. 772–795.
11. Некролог. Киевская старина. 1906. Т. ХСII. Январь. С. 13.
12. Николай Ильич Стороженко (по поводу 30-тилетия его профессорской деятельности) Киевская старина. 1901. LXXV. № 12. С. 478–484.
13. Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава. Типо-литография преемников Дохмана. 1912. 238 с.

14. Пазюра Н. «...З того часу ми зробилися щирими товаришами...»: кілька штрихів до взаємин Миколи Стороженка та Василя Горленка. Історіографічні дослідження в Україні. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 24. С. 169–183.
15. Пчилка О. Николай Ильич Стороженко. Киевская старина. 1906. Т. 92. Февраль. С. 231–256.
16. Пчилка О. Николай Ильич Стороженко – на родине. Киевская старина. 1902. Т. 76. Январь. С. 168–179.
17. Пчилка Олена. Автобіографія. Оповідання. З автобіографією. До друку виготовив Т. Черкаський. Харків: Рух, 1930. С. 5–46.
18. Ревуцький Лев Миколайович– [Електронний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ревуцький_Лев_Миколайович.
19. Стороженки. Фамильный архив. Сост. А. Стороженко, Н. Стороженко. Киев, 1902–1910. Т. I–VIII.
20. Стороженко Н. Лист до Косач О. П. (Олени Пчилки). Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. 28/1399. 1 арк.
21. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) [та ін.]. Київ: Наук. думка, 2008–2009. Покажчик купюр. Ред. Є. К. Нахлік. 2009. 336 с.
22. Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей: спогади. Упоряд. О. І. Сидоренко, Н. М. Сидоренко. Пам'ять століть. 1997. № 6. С. 35–100.
23. Улюра Г. Стороженко Микола Ілліч. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. Т. 5: Пе–С. НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. Київ, 2015. С. 981–982.
24. Хорунжий Ю. Горда жіноча душа: Олена Пчилка. Шляхетні українки: есеї-парсуни. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2003. С. 5–22.

References

1. Avrakhov N. Shtrykhy do politychnoho portreta Oleny Pchilky: bez retush ta pomstlyvykh rozprav [Stroke to a political portrait of Olena Pchilka: without retouching and vengeful punishments]. In: *Olena Pchilka i Volyn*: Lutsk, 1999, pp. 6–10. (in Ukrainian).
2. Aleksandrova H. A. Postat Mykoly Storozhenka v literaturoznavchii nautsi kintsia XIX – pochatku XX st. (do 180-richchia vchenoho) [The figure of Mykola Storozhenko in the literary studies of the late XIX – early XX centuries. (to the 180th anniversary of the scientist)]. In: *Filolohichni seminary*. Kyiv, 2017, issue 20, pp. 65–173. (in Ukrainian).
3. Danyiuk-Tereshchuk T. «Vam zhyveie slovo skazat khotila b ya na spomyn chulyi»: spohady Oleny Pchilky [«The living word to say I would like to hear in memory»: the memories of Olena Pchilka]. In: *Volyn filolohichna: tekst i kontekst*: Lutsk, 2018, issue 26, pp. 79–90. (in Ukrainian).
4. *Do 180-yi richnytsi z dnia narodzhennia literaturoznavtsia Mykoly Illicha Storozhenka* [To the 180th Anniversary of the Birth of Literary Scientist Mykola Storozhenka]

- Ilyich Storozhenko]. Available at: http://cdiak.archives.gov.ua/v_180_narodzhennia_Mykoly_Storzhenka.php. 7. (in Ukrainian).
5. Drofan L. *Berehynia* [Shore]. Kyiv, 2004, 206 p. (in Ukrainian).
 6. Ivanov Iv. Storozhenko, Nikolaj Ilich [Storozhenko, Mykola Ilyich]. In: *Enciklopedicheskij slovar Brokgauza i Efrona*, dop. t. IIa, 1907, p. 712. (in Russian).
 7. Kartausova N. V. Nekrolog kak svoeobraznaya forma literaturnogo portreta [Obituary as a peculiar form of literary portrait]. In: *Cennosti i smysly*, 2010, issue 6 (9), pp. 90–100. (in Russian).
 8. Liubovets N. Vyvchennia memuariv yak istorychnoho ta biohrafichnoho dzherela: do istoriohrafii problemy [Studying Memoirs as a Historical and Biographical Source: Toward a Historiography of the Problem]. In: *Ukrainska biohrafistyka*: Kyiv, 2010, issue 7, pp. 135–148. (in Ukrainian).
 9. Lysenko N. V., Kovalov R. D. Mykhailo Drahomanov u retseptsiiakh Oleny Pchilky [Mykhailo Drahomanov at the receptions of Olena Pchilka]. In: *Molodyi vchenyi*, 2017, no. 6.1 (46.1), pp. 33–36. (in Ukrainian).
 10. Modzalevskiy V. L. Storozhenky. Malorossyiskiy rodoslovnyk [Storozhenko's family]. Kyev, 1914, vols. I–IV. In: vol. IV, pp. 772–795. (in Russian).
 11. Nekroloh [Obituary]. In: *Kyevskaia staryna*, 1906, vol. XCII, p. 13. (in Russian).
 12. Nykolai Ylych Storozhenko (po povodu 30-tyletyia eho professorskoi deiatelnosti) [Nikolay Ilyich Storozhenko (on the occasion of the 30th anniversary of his professorship)]. In: *Kyevskaia staryna*, 1901, LXXV, no. 12, pp. 478–484. (in Russian).
 13. Pavlovskiy Y. F. Kratkij biograficheskij slovar uchenykh i pisatelej Poltavskoj gubernii s poloviny XVIII veka. [A brief biographical dictionary of scientists and writers of the Poltava province from the middle of the 18th century]. Poltava, 1912, 238 p. (in Russian).
 14. Paziura N. «...Z toho chasu my zrobylysia shchyrymy tovaryshamy...»: kilka shtrykhiv do vzaiemyn Mykoly Storozhenka ta Vasylia Horlenka. Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini [«...Since then we have become sincere companions...»: a few strokes to the relations of Mykola Storozhenko and Vasyl Gorlenko]. In: *Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, Kyiv, 2014, issue 24, pp. 169–183. (in Ukrainian).
 15. Pchilka O. Nikolaj Ilich Storozhenko [Nikolay Ilyich Storozhenko]. In: *Kievskaya starina*, 1906, vol. 92, pp. 231–256. (in Russian).
 16. Pchilka O. Nikolaj Ilich Storozhenko – na rodine [Nikolay Ilyich Storozhenko – at home]. In: *Kievskaya starina*, 1902, vol. 76, pp. 168–179. (in Russian).
 17. Pchilka Olena. *Avtobiohrafiiia. Opovidannia. Z avtobiohrafieiu* [Autobiography. Story. With autobiography]. Kharkiv, 1930, pp. 5–46. (in Ukrainian).
 18. *Revutskiy Lev Mykolaiovych* [Revutsky Lev Mykolayovych] Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Revutskiy_Lev_Mykolaiovych (in Ukrainian).
 19. Storozhenki. Familnyj arhiv [Storozhenko's family. Family archive]. Kiev, 1902–1910, T. I–VIII. (in Russian).

20. Storozhenko N. Lyst do Kosach O. P. (Oleny Pchilky) [Letter to Kosach O. P. (Olena Pchilka)]. *Viddil rukopysiv Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka*. 28/1399. 1 ark. (in Russian).
21. Franko I. *Zibrannia tvoriv: u 50 t.* [Collection of works: in 50 volumes]. Kyiv, Pokazhchyk kupiur, 2009, 336 p. (in Ukrainian).
22. Tyshchenko (Siryi) Yu. *Z moikh zustrichei: spohady* [From my meetings: memories]. In: *Pamiat stolit*, 1997, no. 6, pp. 35–100.
23. Uliura H. Storozhenko Mykola Illich [Storozhenko Mykola Illich]. In: *Shevchenkivska entsyklopediia: v 6 t. T. 5*, Kyiv, 2015, pp. 981–982. (in Ukrainian).
24. Khorunzhyi Yu. *Horda zhinocha dusha: Olena Pchilka* [Proud female soul: Olena Pchilka]. In: *Shliakhetni ukrainky: esei-parsuny*. Kyiv, 2003, pp. 5–22. (in Ukrainian).

Galyna Aleksandrova. Figure of Mykola Storozhenko in the Recipe of Olena Pchilka. The article deals with the reception by Olena Pchilka the person and activity of Mykola Ilyich Storozhenko (1836–1906), a well-known literary critic, professor, head of the department of world literature at Moscow University, originally from Poltava region. Olena Pchilka is the author of an essay about him (1902) and a well-known obituary (1906), which was published in the magazine «Kievskaya Staryna». The peculiarity of the reception in these memoirs is caused by the installation on the reader: mentions of specific events in the essay-memoir (acquaintance in Moscow and celebration in 30th anniversary of Mykola Storozhenko's scientific and pedagogical activity) and, after the death, a summary of all the activities of the person, which takes the form of a literary portrait. First of all, it draws attention to the biographical dimension of Olena Pchilka's memoirs about Mykola Storozhenko, in which the tributes to a fellow countryman who has succeeded beyond the homeland are clearly traced. Mykola Storozhenko's letter to Olena Pchilka is first introduced into scientific circulation. The senior and authoritative M. Storozhenko was a recognized scientist, and this is always emphasized by the author of his memoirs, comprehending his life path. The heroes of her memoirs are not only M. Storozhenko, but also his scientific works, the environment in which he was, common acquaintances, days of which he was a part. In the memoirs there is a description of the appearance, psychological observations of the character of the protagonist and vivid episodic characters. It is a creative portrait of a scientist and public figure. Substantial information about Mykola Storozhenko's relations with fellow countrymen is provided. Not only the literary criticism but also the socio-cultural context of its activity is emphasized. Unconditional respect for the scientific work of Mykola Storozhenko in memoirs is combined with an indication of his merits for his native land.

Key words: Olena Pchilka, Mykola Storozhenko, reception, essay, memoirs, memoirs, obituary, Shakespeare, Shevchenko studies.

Александрова Галина Андріївна – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, *ORCID iD: 0000-0002-5136-5160*; *galekss@ukr.net*